

ІСТОРІЯ

УДК 251

Богдан БОДНАРЮК, Ярослав ЯНОВСЬКИЙ ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКА РЕЛІГІЯ: КОСМОЛОГІЯ, КОСМОГОНІЯ, КУЛЬТИ, ОБРЯДИ ТА МІСТЕРІЇ (I)

Стаття присвячена комплексному аналізу та характеристиці феномену давньоєгипетської релігії. Автори розглядають космологічну та космогонічну специфіку релігійної системи Стародавнього Єгипту. У статті значна увага також приділяється низці питань, пов'язаних з висвітленням змісту міфів, гімнів, сакральних текстів та написів, дидактичної літератури, значною мірою орієнтованих на практичне виконання культово-обрядових і містеріальних приписів усіма прошарками давньоєгипетського соціуму. Крім того, автори описують такі теургічні реалії й аспекти релігійного життя єгиптян, як пантеон номових і державних богів, сакральна символіка, статус фараона, обоження людини, вчення про душу та святість, уявлення населення про інфернальні образи й поширені духовно-етичні традиції у самому Стародавньому Єгипті й Куші.

Ключові слова: Стародавній Єгипет, Куш, давньоєгипетська релігія, давньоєгипетська космологія, давньоєгипетська космогонія, культово-обрядова практика, давньоєгипетська магія, давньоєгипетські містерії.

Богдан БОДНАРЮК, Ярослав ЯНОВСЬКИЙ ДРЕВНЕЕГИПЕТСКАЯ РЕЛИГИЯ: КОСМОЛОГИЯ, КОСМОГОНИЯ, КУЛЬТЫ, ОБРЯДЫ И МИСТЕРИИ (I)

Статья посвящена комплексному анализу и характеристике феномена древнеегипетской религии. Авторы рассматривают космологическую и космогоническую специфику религиозной системы Древнего Египта. В статье значительное внимание также уделяется ряду вопросов, связанных с освещением содержания мифов, гимнов, сакральных текстов и надписей, дидактической литературы,

в значительной степени ориентированных на практическую реализацию культово-обрядовых и мистериальных предписаний всеми слоями древнеегипетского социума. Кроме того, авторы описывают такие теургические реалии и аспекты религиозной жизни египтян, как пантеон номовых и государственных богов, сакральная символика, статус фараона, обожение человека, учение о душе и святости, представления населения об inferнальных образах и распространенных духовно-этических традициях в самом Древнем Египте и Куше.

Ключевые слова: *Древний Египет, Куш, древнеегипетская религия, древнеегипетская космология, древнеегипетская космогония, культово-обрядовая практика, древнеегипетская магия, древнеегипетские мистерии.*

Bohdan BODNARIUK, Yaroslav YANOVSKYI
**ANCIENT EGYPT RELIGION:
COSMOLOGY, COSMOGONY,
CULTS, RITES AND MYSTERIES (I)**

The article is devoted to the complex analysis and characterization of the phenomenon of ancient Egypt religion. The authors study the cosmological and cosmogony peculiarity of the religious system of ancient Egypt. Of considerable attention is also a number of issues related to the coverage of the content of myths, hymns, sacred texts and inscriptions, didactic literature, which are largely focused on the practical implementation of religious ceremonial and mysterious ordinances by all walks of life of the ancient Egyptian society. Furthermore, the authors describe such theurgical realities and aspects of the religious life of the Egyptians as the pantheon of the nomadic and state gods, sacred symbolism, the status of Pharaoh, the deification of man, the doctrine of the soul and holiness, the population awareness of the infernal images and widespread spiritual and ethical traditions in the ancient Egypt and Kusha.

Keywords: *ancient Egypt, Kusha, ancient Egyptian religion, ancient Egyptian cosmology, ancient Egyptian cosmogony, ritual practice, ancient Egyptian magic, ancient Egyptian mysteries.*

1. Вступ

Ознайомлення з тематичною історіографією, присвяченою феномену багатовимірної давньоєгипетської релігійної системи дозволяє констатувати: цей феномен значною мірою відіграв цивілізаційно-культуртрегерську роль в історії Стародавнього Єгипту з точки зору тогочасних репрезентативних реалій, пов'язаних з організацією та функціонуванням розгалужених державних інституцій і владних управлінських структур. Саме тому дослідження релігійного чинника в наш час поза сумнівом залишається актуальною проблемою, орієнтованою на осмислення духовно-світоглядних пріоритетів й морально-етичних орієнтирів, що в різні історичні епохи та періоди завжди несуть в собі елемент відповідної образної парадоксальності, переважно – теургічного характеру, та соціумної атрибуції, зазвичай – культово-обрядової спрямованості.

З іншого боку, релігійна „модель” цивілізації, особливо, коли мова йде про найдавніші приклади, у більшості випадків визначає або спрямовує вектор її потенційних перспектив – на рівні архетипного поширення в суспільстві сакралізованих ідеалів, табуйованих приписів, регламентованих норм поведінки („особистого благочестя”) й усталених побутових традицій. Зрештою, історико-релігійний дискурс, котрий в першу чергу має розумітись саме як діалог священних текстів та їх наукова рецепція в межах давньоєгипетської теології, дає можливість комплексно розглядати й аналізувати складні аспекти сутнісних та ментальних проявів і трансформацій єгипетського політеїзму, космології та космогонії, в епоху Рамессидів об'єднаних універсалізованою трансцендентністю пантеїстичного бога (його тіло охоплює весь космос) [7, с. 96].

В означеному контексті феномен давньоєгипетської релігії має два виразні прояви: структурний (релігійна система Стародавнього Єгипту складалась в основі з незмінних елементів – імпліцитних теологічних констант) та еволюційний (єгипетська релігія, як і соціум – її носій, еволюціонувала у часі, розгортаючи теологічний дискурс). Обидві складові вплинули на формування стрижневих засад

догматизованої теургічної доктрини: першим виступає світоглядно мислимий „простір” близькості людського ества до бога; другий сегмент – „види” контакту з божественними силами (храмовий культ; ритуали й канони; спостерегання та переживання індивідуумом космічних подій; використання сакральної мови); третє категоріальне поняття – „Маат” (уявлення про справедливий світоустрій). Воно стало базовим для релігійного концепту світобудови та етико-правових принципів, запроваджених у давньоєгипетському суспільстві ще до Амарнського періоду [16, с. 144].

Для полегшення загальної хронотопної орієнтації й подієвої експлікації при наступному викладі матеріалу, нижче репрезентовано дві таблиці (мал. 1, 2), де відображена історична періодизація правління єгипетських династій та міститься перелік найбільш відомих (за джерелами) фараонів – від Нармера до Нектанеба II.

Мал. 1. Хронологічна таблиця давньоєгипетських династій (за Е. Бікерманом)

Доісторичний період	
Поселення в різних частинах Верхнього та Нижнього Єгипту	Раніше 4000 років до нашої ери
Додинастичний період	
Перехід від кам'яного віку до бронзового	4000-3200 рр. до н.е.
Архаїчний період (Раннє Царство)	
I династія	3200-2980 рр. до н.е.
II династія	2980-2780 рр. до н.е.
Стародавнє Царство (доба пірамід)	
III династія	2780-2680 рр. до н.е.
IV династія	2680-2565 рр. до н.е.
V династія	2565-2420 рр. до н.е.

VI династія	2420-2258 рр. до н.е.
Перший перехідний період (Фіванський)	
VII династія	2258 г. до н.е.
VIII династія	2258-2232 рр. до н.е.
IX династія	2232-2180 рр. до н.е.
X династія	2180-2052 рр. до н.е.
Сучасники IX-X династій правителі Фів – Інтефи	2232-2134 рр. до н.е.
Середнє Царство	
XI династія	2134-1191 рр. до н.е.
XII династія	1191-1786 рр. до н.е.
Другий перехідний період (Амарнський)	
XIII-XIV династії	1786-1680 рр. до н.е.
XV-XVI (володарювання гіксосів)	1720-1570 рр. до н.е.
XVII династія	1600-1570 рр. до н.е.
Нове Царство	
XVIII династія	1570-1349 рр. до н.е.
XIX династія	1349-1197 рр. до н.е.
XX династія	1197-1085 рр. до н.е.
Третій перехідний період (Мемфійський)	
XXI династія	1085-950 рр. до н.е.
XXII династія	950-817 рр. до н.е.
XXIII династія	817-730 рр. до н.е.
XXIV династія	730-715 рр. до н.е.
Пізній період (Пізнє Царство)	
XXV династія	751-656 рр. до н.е.
Володарювання асирійців	671-663 рр. до н.е.

XXVI династія (Саїська епоха)	663-525 рр. до н.е.
XXVII династія (перше володарювання персів)	625-404 рр. до н.е.
XXVIII династія	404-398 рр. до н.е.
XXIX династія	398-378 рр. до н.е.
XXX династія	378-341 рр. до н.е.
XXXI династія (друге володарювання персів)	341-322 рр. до н.е.

Мал. 2. Таблиця послідовності правління найбільш відомих давньоєгипетських фараонів (за П. Монте)

Династії	Фараони	Кількість
Додинастичний період	(в кінці – Нармер)	1
I (з Тиніса)	Аха (Менес), Джер, Уаджи, Ден (Усефаїс), Аджиб (Мієбис), Семерхет, Каа (Кебху)	7
II (з Тиніса)	Беджау, Хетепсехемуї, Ранеб, Нінечер, Унег (Венег), Санахт (Сенед), Перібсен, Хасекхем, Хасехемуї	9
III (з Геліополя)	Джосер, Семерхет (Сехемхет), Хаба, Неферкара Небка, Ху (Хуні)	5
IV (з Еліфантини)	Снофру, Хуфу (Хеопс), Джедефра (Раджедеф), Хафра (Хефрен), Менкаура (Мікерин), Шепсескаф	6

V (з Еліфантини)	Усеркаф, Сахура, Неферіркара Капаї, Шепсескара, Неферефра (Неферкара), Ниусерра, Менкаухор, Джедкара Ісесі, Уніс	9
VI	Тепі, Усеркара, Мерира Піопі I (Пепі I), Меренра I, Неферкара Піопі (Пепі II), Меренра II, Нітокерті (Нітокрис), Менкар	8
VII-VIII	прямих свідчень не збереглося	
IX (з Гераклеуполя)	Мерибра Хеті I (Ахтой I), Псусьєурс, Небкаура Хеті II (Ахтой II)	3
X (з Гераклеуполя)	Неферкара, Уакхара Хеті III (Ахтой III), Мерикара	3
XI (з Фів)	Інтеф I, Інтеф II, Інтеф III, Ментухотеп I, Ментухотеп II, Ментухотеп III, Ментухотеп IV, Ментухотеп V	8
XII (з Фів)	Аменемхет I, Сенусерт I, Аменемхет II, Сенусерт II, Сенусерт III, Аменемхет III, Аменемхет IV, Нефрусебек	8

XIII-XIV	Себекхотеп I, Аменемхет V, Аменемхет VI, Санхібр, Хетепібр, Себекхотеп II, Рансенеб, (...), Аменемхет VII, Хутовер, Сенусерт IV, Хенджер, Семенхара, Себекемсаф I, Себекхотеп III, Неферхотеп I, Себекхотеп IV, Себекхотеп V, (...), Себекхотеп VI, Неферхотеп II, (...), Себекхотеп VII, Ментухотеп V, Ментумсаф, (...), Сенебмі, Неферхотеп III, Себекхотеп VIII, (...), Ментувосер, Сенааїб, (...)	35
XV (Велика гіксооська)	Сатиліс (Шалік), Шеши, Якубхер, Хіан, Апопі I, Апопі II, Хамуду (Аасехра)	7
XVI (Мала гіксооська)	Нубусер, Якбоам, Ваджед, Якбаал, Нубанхер, Анатхер, Хаусер	7
XVII (з Фів)	Рохотеп, Интеф IV, Интеф V, Себекемсаф II, Джехуті, Ментухотеп VI, Небіриєрад I, Небіриєрад II, Семеннефerra, Сенусерт V, Себекемсаф III, Интеф VI, Интеф VII, Интеф VIII, Секненра Таа I, Секненра Таа II, Камес	17

XVIII (з Фів)	Яхмос I, Аменхотеп I, Тутмос I, Тутмос II, Хатшепсут, Тутмос III, Аменхотеп II, Тутмос IV, Аменхотеп III, Аменхотеп IV (Ехнатон), Сменкхара, Тутанхомон, Ейе, Хоремхеб	14
XIX (з Фів)	Рамсес I, Сеті I, Рамсес II, Мернептах, Аменмес, Мернептах Сиптах, Сеті II, Сиптах, Ярсоу (Таурсет)	9
XX (з Фів)	Сетнахт, Рамсес III, Рамсес IV, Рамсес V, Рамсес VI, Рамсес VII, Рамсес VIII, Рамсес IX, Рамсес X, Рамсес XI, Рамсес XII	11
XXI (з Тиніса)	Смендес, Аменемнісу, Херіхор, Піанх, Пінутм, Псусеннес I, Масахарта, Амоніпотеп, Осохор, Сіамун, Меншепре, Псусеннес II	12
XXII (Лівійська, з Бубастиса)	Шешонк I, Осоркон I, Такелот I, Осоркон II, Шешонк II, Такелот II, Шешонк III, Памі, Шешонк V, Осоркон IV	10
XXIII (Лівійська, з Тиніса)	Педибаст, Шешонк IV, Осоркон III, Такелот III, Омонруд, Шешонк VI	6

XXIV (Лівійска, з Саїса)	Тэфнахт, Бокенранф (Бокхорис)	2
XXV (Нумідійська)	Кашта, Пі (Піанхі), Шабак, Шабатака, Тахарка, Тунатамон	6
XXVI (з Саїса)	Нехо I, Псамметих I, Нехо II, Псамметих II, Апрій, Амасис (Яхмос II), Псамметих III	7
XXVII (Перська)	Правителі перської династії Ахеменідів	16
XXVIII (з Саїса)	Аміртеї	1
XXIX (з Мендеса)	Неферит I, Моутхіс, Псаммут, Аморис (Ахорис), Неферит II	5
XXX (з Себеннітоса)	Нектанеб I, Тахос (Теос), Нектанеб II	3
XXXI	прямих свідчень не збереглося	

Для розуміння філософсько-теургічної першооснови давньоєгипетської релігійної системи, необхідно детальніше зупинитись на висвітленні вже згаданого доктринального поняття „Маат” у його духовно-сутнісному сенсі („ментальній матриці”).

Отже, концепція „Маат”, яка є наріжним каменем єгипетської імпліцитної релігії, розуміє (й сприймає) перш за все взаємність людських обов’язків; її витокami стали уявлення про „солідарність”, розроблені та поширені в первісній родовій общині. Однак принцип „дружелюбності” (або ж „природної доброзичливості”), що діяв у родовому суспільстві в якості „передписаного альтруїзму”, передбачав полярний розподіл світу на „своїх” та „чужих” і діяв в рамках порівняно невеликої

родової групи. Концепція „Маат” виникає в принципово інших культурно-світоглядних умовах – в перших великих державах, де „обрій колективної ідентифікації” непомірно розширюється і єдиним „інтегруючим началом” є особа правителя. Якщо „дружелюбність” створює дистинктивну й горизонтальну (егалітарну) солідарність, то „Маат” формує солідарність (органічну єдність) інтегративну та вертикальну [24, с. 137].

„Маат” – це моральний інтегративний принцип, який поширює „справедливість”, що раніше діяла у вузьких межах родової групи, на всі племена, регіони, етноси й соціальні підрозділи (кластери) суспільства, на весь космос. „Маат” – одночасно і мораль, і релігія, оскільки земна держава царя мислиться (та усвідомлюється) як одна з „провінцій” всекосмічної держави верховного бога. „Маат”, разом з тим, обґрунтовує необхідність державного утворення через те, що в усіх давньосхідних ідеологіях цар виступає як захисник слабкого від свавілля сильного, як гарант домінування права (законності), зрештою, як посередник між людьми та богами.

Особливість давньоєгипетської ідеології полягає в тому, що цар, крім усього цього, гарантує своїм підданам і загробне (потойбічне) існування, домогтися котрого, залишаючись поза державною службою, неможливо. „Вертикальна солідарність” заснована на принципі взаємності й розуміється як захист нижчих верств населення вищими верствами (елітами) та послух, довіра і вдячність нижчих верств (прошарків) вищим.

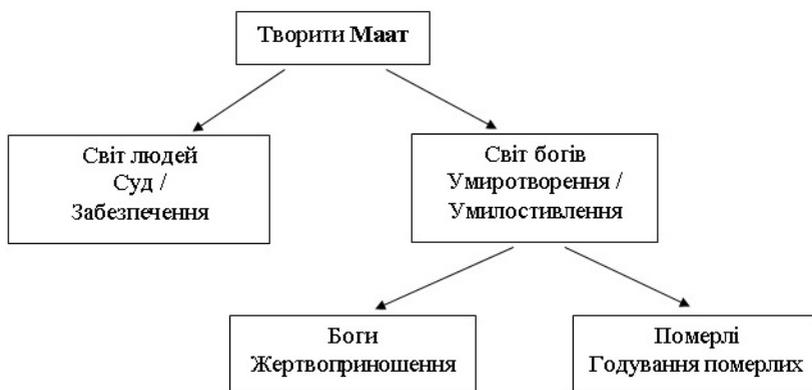
„Маат” передбачає право кожної людини на справедливість, а вимоги свої поширює на всіх, включаючи й правителя. Ранні (первісні) держави виникають в таких суспільствах, де певний період часу вже існує соціальна нерівність, і беруть на себе функцію „приборкання” права сильного (природно в соціальному, а не в фізичному розумінні), створення та збереження „правового простору” [24, с. 138].

В доктринальній основі принцип „Маат” відповідає явищу, яке Е. Дюркгейм назвав „механічною солідарністю”, маючи під цим на увазі відсутність індивідуальної свідомості, її тотального співпадіння з колективною свідомістю тої чи іншої групи. Тому, по мірі розвитку індивідуалізму й паралельному

занепаді державності, концепція „Маат” потрапляє в смугу кризи і – у Стародавньому Єгипті – витісняється „особистим благочестям”, тобто новим уявленням про відповідальність індивідууму безпосередньо перед богом, а не перед своїми „ближніми” й царем. „Особисте благочестя”, таким чином, діаметрально протилежне концепції „Маат”; воно є своєрідною правозвісткою „культурної революції” „осьового часу” (в розумінні К. Ясперса).

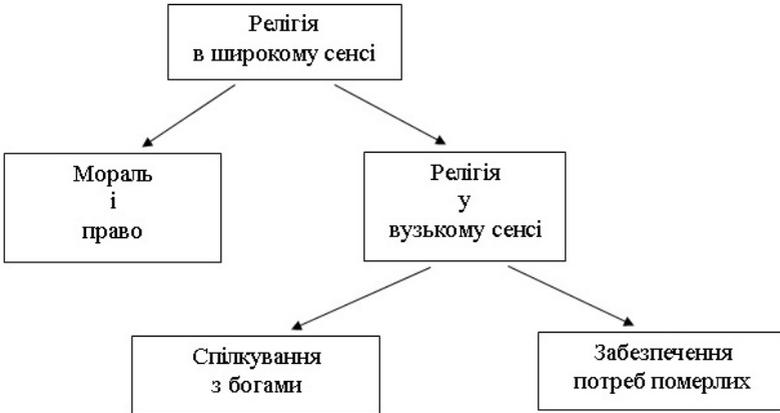
Давньоєгипетські духовно-релігійні реалії впливають, згідно з науковою позицією Я. Ассмана, з подвійного поняття (і тлумачення) релігії. Авторитетний німецький вчений-єгиптолог та культуролог методологічно розрізняє релігію в широкому та вузькому сенсі. Конкретизуючи свою аналітичну думку на прикладі феномену єгипетської релігійної системи, він відзначає, що єгипетське уявлення стосовно релігії у найбільш загальній умозоровій рецепції можна визначити формулою „творити Маат”, і будує пояснювальну схему (мал. 3), де чітко окреслені організаційна й практична сторони теургічної ідеї „розумного порядку” з точки зору її втілення (безпосереднього виконання) [1, с. 21].

Мал. 3. Схема головних сутнісних складових давньоєгипетського поняття „релігія” (за Я. Ассманом)

З наведеної Я. Ассманом схеми логічно витікає (й він сам на цьому акцентує), що поняття релігії в широкому сенсі (вести релігійне життя – значить „творити Маат”) включає в себе більш вузьке поняття релігії (вести релігійне життя – значить „умиротворювати богів”) [1, с. 21]. Далі вчений резюмує: „Два компоненти узагальнюючого поняття „релігія” і, одночасно, центральні сфери діяльності царської влади – це, з одного боку, мораль та право (тобто підтримка солідарності й статку в соціальній сфері за допомогою судочинства, турботи про підлеглих і забезпечення їхніх потреб), а з іншого боку, релігія у вузькому сенсі (тобто „умиротворення богів”, турбота про належне поведження з ними й забезпечення всім необхідним померлих)” [1, с. 21]. В якості унаочнення запропонованої теоретичної конструкції, Я. Ассман подає ще одну схему (мал. 4), яка відображає авторське бачення проблеми.

Мал. 4. Схема компонентів давньоєгипетського поняття „релігія” у феноменологічному розумінні (за Я. Ассманом)

Свої міркування науковець підсумовує наступним чином: „Подібний розподіл „релігії у широкому сенсі” (як зміцнення „Маат”) та „релігії у вузькому сенсі” (як спілкування з богами), проведений на основі аналізу уявлень, властивих самим єгиптянам, дозволяє відповісти на питання, чому в єгипетській

культури все так чи інакше залежить від релігії, визначається нею, однак, тим не менш, існують чіткі кордони між сакральним та профанним, а всі форми поведінки (поведінки) із сакральним різко виділяються зі світу повсякденності. Співіснування таких протирічних феноменів саме й пояснюється наявністю у єгиптян двох понять релігії – широкого та вузького” [1, с. 22].

Повертаючись до стрижневої для давньоєгипетської релігійної системи категорії „Маат”, необхідно зазначити, що вона, в якості „розумного порядку”, керує всім сутнім й охоплює світ людей, речей, природи та космічних явищ (космологічні та космогонічні „реалії”); отже „Маат” – сенс творення тієї матеріальної форми, яку воно (тобто творення) повинно було набути за задумом Бога-Творця. Цьому сенсу сотворений матеріальний світ у його „сучасному” (мається на увазі „давньоєгипетському”) вигляді вже не відповідає [11, с. 153].

(Далі буде)

Джерела та література: 1. Ассман Я. Египет: теология и благочестие ранней цивилизации. – М.: Присцельс, 1999. – 368 с.; 2. Бадж У. Египетская религия. Египетская магия. – М.: Новый Акрополь, 1996. – 403 с.; 3. Брэстед Д.Г. История Египта с древнейших времен до персидского завоевания: В 2-х т. – М.: Изд-во Сабашниковых, 1915. – Т. 1. – 345 с.; 4. Васильев Л.И. История религий Востока: Религиозно-культурные традиции и общество. – М.: Высшая школа, 1983. – 368 с.; 5. Васильев Л.С. История религий Востока. – М.: Высшая школа, 1988. – 414 с.; 6. Донини А. Люди, идолы и боги. Очерки истории религий. – М.: Политиздат, 1966. – 368 с.; 7. Дубровская О. Древние религии мира. – М.: РИПОЛ-Классик, 2003. – 448 с.; 8. Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. – СПб.: Журнал „Нева”, „Летний Сад”, 2000. – 464 с.; 9. Косидовский З. Когда солнце было богом. – М.: Наука, 1991. – 336 с.; 10. Львов А.Н. В стране Амон-Ра. – СПб.: Тип-ия А. Бенке, 1911. – 193 с.; 11. Малерб М. Религии человечества. – М.-СПб.: Рудомино, Университетская книга, 1997. – 599 с.; 12. Масперо Г. Древняя история народов Востока. – М.: Тип-ия В. Рихтера, 1911. – 714 с.; 13. Миллер В.Ф. Очерки по истории народов Древнего Востока. Египет. – М., 1904. – 263 с.; 14. Перепёлкин Ю.А. История Древнего Египта / Под общ. ред. А.Л. Вассоевича. – СПб.: Журнал

„Нева”, „Летний Сад”, 2001. – 608 с.; **15.** Петровский Н.С., Белов А.М. Страна большого Хапи. – Л.: Детская литература, 1955. – 392 с.; **16.** Религии Древнего Востока. – М.: Восточная литература, 1995. – 344 с.; **17.** Рагозина З.А. Древнейший Египет. – СПб.: Тов-во А.Ф. Маркс, 1904. – 268 с.; **18.** Рузаева Н.Г. Древний Египет. Происхождение обрядов и праздников. – М.: МГУК, 1997. – 18 с.; **19.** Силиотти А. Египет: Храмы, люди, боги. – М.: АСТ, 2015. – 292 с.; **20.** Снегирёв И.Л., Францов Ю.П. В Древнем Египте. – М.: ОГИЗ, 1938. – 300 с.; **21.** Солкин В.В. Египет: Вселенная фараонов. – М.: Кучково поле, 2014. – 614 с.; **22.** Хвостов М.М. История Древнего Востока. – М.-Л.: , 1927. – 275 с.; **23.** Шемшук В.А. Когда люди были богами: История эволюции человечества. – М.: Будущее России, 2000. – 128 с.; **24.** Элиаде М. Трактат по истории религий: В 2-х т. – СПб.: Алетейя, 1995. – Т. 1. – 394 с.; **25.** Baikie I. Egyptian Antiquities of Nile Valley. – L.: Methuen, 1932. – 874 p.; **26.** Blackman A. The Rite of Opening The Mouth in Ancient Egypt and Babylonia // Journal of Egyptian Archaeologie, 1924. – Vol. 10. – P. 47-60; **27.** Blackman A.M. Myth and ritual in Egypt. – Oxf.-L.: Oxford University Press, 1933. – 202 p.; **28.** Breasted J.H. Development of Religion and Thought in Ancient Egypt. – N.Y.: C. Scribner’s sons, 1912. – 410 p.; **29.** Cerny J. Ancient Egyptian religion. – L.: Hutchinsons University Library, 1952. – 172 p.; **30.** Clarke S., Engelbach R. Ancient Egyptian Masonry. – L.: Book Tree, 1999. – 352 p.; **31.** Erman A. The Ancient Egyptians. – N.Y., 1966. – 428 p.; **32.** Frankfort H. Ancient Egyptian religion. – N.Y.: Dover Publications, 2011. – 208 p.; **33.** Hayes W.C. The scepter of Egypt. – N.Y.: Published by Harper & Bros, 1954. – 399 p.; **34.** Kemp B.J. Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization. – L.-N.Y.: Routledge, 2005. – 448 p.; **35.** Petrie Fl. Predynast Egypt. – L., 1920. – 585 p.; **36.** Sayce A.H. The religions of Ancient Egypt and Babylonia. – Edinburgh: T. & T. Clark, 1902. – 534 p.